बौद्धदर्शने निर्वाणविचारः

प्रशान्तवर्मन्

भूमिका

विकाशश्चाजायत। तेषु बौद्धधर्म एक अन्यतमप्राचीनप्रधानधर्मः। धर्मस्यास्य आदीमप्रवर्तकः गौतमबुद्ध इति। पुरुषोऽयं खीष्टपूर्वषष्ठशताब्याामासीत्। धर्मेऽस्मिन् मतवादद्वयं तयोरेको 'हीनयान' इत्येतस्यैव नामान्तरं तावत् स्थविरवाद इति। अपरो मतवादो 'महायान' इति। बैद्धदर्शनस्य प्रधानांशस्तु दुःखस्य कारणनिर्णयस्तस्य निरसनाय मार्गान्वेशनञ्चेति। वासना एव सर्वेषां दुःखानां मूलमिति। बैद्धमते सर्वप्रकारबन्धनात् मुक्तिरेव प्रधानलक्ष्यं, तदेव निर्वाण इत्युच्यते। विविधानां सम्प्रदायानां धर्माचार्याः स्वस्वाध्ययनानुभवाधारेण निर्वाणस्य तत्त्वात्मकरहस्योपरि प्रकाशं प्रक्षिप्तवन्तः। मानवजीवनस्य धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति। धर्मादिषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु अन्तिमो मोक्षात्मकः पुरुषार्थ एव परमपुरुषार्थः। एतदेव सर्वेषां साधकानां चरमलक्ष्यं भवति। अत एव यथार्थदृष्टियुता भिक्षवोऽध्रुवे ध्रुवान्वेषणं कुर्वन्ति।

मोक्षोऽयमेव बौद्धदर्शने निर्वाण इति। मोक्षस्य प्राचीनतमा लाक्षणिकसंज्ञा 'अमृत' इत्येवास्ति। अतो निर्वणस्यामृतस्वरूपत्वात् मोक्षसंज्ञा सुनिश्चिता। कथमिति चेन्निर्वाणश्चेतसो विमुक्तिरस्तीति। वस्तुतस्तु मृत्योरुपरि विजय एव बुद्धस्य बुद्धत्वमासीत्।

निर्वाणशब्दविचारः

निर्वाणशब्दस्य व्युत्पत्तिरेव विदुषां तोषजनकमिति व्युत्पत्तिश्रवणेनैव ज्ञायते न तावदत्र मानानन्तरमपेक्षते। निरित्युपसर्गपूर्वकं 'वा'-धातोः क्तप्रत्यये सति शब्दोऽयं निष्पन्नः। संस्कृतसाहित्यादिप्रपञ्चे शब्दस्यास्य बहुष्वर्थेषु प्रयोगो दृश्यते। परन्तु बौद्धदर्शनस्यायं पारिभाषिकशब्दः। बौद्धदर्शनानुकूल्या 'निवार्यते दुःखत्रयं येनासौ निर्वाण' इत्येवं व्युत्पत्तिः कर्तव्या। अनया निर्वाणस्वरूपस्तावद्- दैहिकदैविकभौतिकादीनां दुःखानामात्यन्तिकाभाव एव इति। पुनः केचन निर्वाण इत्यत्र बकारवकारयोरभेदं मत्वा किञ्चिद्भिन्नप्रकारेण परन्तु दर्शनानुकूलमर्थमुपस्थापयन्ति। एतैः प्रतिपादितार्थं संक्षेपेनोपस्थापयामश्चेत्- निःशेषम् अखिलः सर्वतोभावेन वार्यते इति वकारग्रहणेन पुनः बकारग्रहणेन तावत् बाणोऽर्थात् पञ्चबाणा इत्यनेन काम इति ग्राह्यः अर्थात् कामः सांसारिकी विविधेच्छा येनासौ निर्वाण इति निष्पद्यते, अर्थाद् यस्योपलब्धौ कामदेवपुरस्सरं सांसारिकसमस्तेच्छानामात्यन्तिकाभावो भवेत्, स एव निर्वाणशब्दस्य वाच्यार्थ इत्येवम्। पालिभाषायां तु शब्दोऽयं 'निब्बान' इति।

निर्वाणविषये पाश्चात्त्यविदुषामपि भिन्नमतानि सन्ति प्राच्यानां तु अस्त्येव। तत्र पाश्चात्त्यदार्शनिकेषु वर्थेलेमी, सेष्टहिलेरी, चाइल्डर्स, रीजडेविड्स तथा पिशलाहीनां मतं तावद्- बुद्धस्तथा तदनुयायिनः 'निर्वाण' इत्यस्य स्वरूपमभावमात्रं स्वीकुर्वन्तीति। परन्तु रीजडेविड्स इदमपि कथयति यद् बुद्धवचनानुसारं निर्वाण इत्यनेन 'श्रामण्य' इत्यप्यस्तीति। प्रायोऽधिकाधिकपाश्चात्त्यदार्शनिकाः स्वीकुर्वन्ति तावद् बौद्धोपासकानां दृष्टौ निर्वाण एकरूपेण स्वर्गोऽस्तीति। तस्मादुभयोः मतानामुल्लेखपुरस्सरमेव निर्वाणस्य विवेचना कर्तव्या। अत एवादौ निर्वाणेऽधिकारिनिर्णयपुरस्सरं विचार आरभ्यते।

निर्वाणेऽधिकारी

बौद्धभिक्षुकानामेव निर्वाणे अधिकारो न तु गृहस्थानामित्येवं मतमासीद्बौद्धानाम्। तस्मात् तदा सर्वे भिक्षुमार्गं स्वीकुर्वन्ति स्म। एतेन निर्वाणे सर्वेषामधिकारो जातः। अत्र प्रमाणत्वेन बौद्धदर्शनस्य इतिहासे एव लभ्यते यत्स्वयं बुद्ध एव दुराचारिगणिकादस्य्वादिभ्योऽपि प्रव्रज्यादिदीक्षां दत्तवान्। यथा अङ्गुलिमालादिवदतीवभीषणदस्युजनाय दीक्षा प्रदत्ता[1]। पुनः मगधदेशे कुष्ठो, मृगीत्यादिवत्कठिनरोगग्रस्तजनाय अपि दीक्षा प्रदत्ता[2]। एतेन प्रमाणितं यत्पूर्वं निर्वाणे जातिवर्णनिर्विशेषेण सर्वेषामधिकारीत्वमासीदिति। कदाचित् केनचित् जैनिकब्राह्मणेन भगवतो बुद्धस्य जातिविषये प्रश्नः कृतस्तदा स्वयं भगवता बुद्धेनोत्तरितं तावत्-

"मा जातिं पुच्छ चरणं च पुच्छ
कट्ठा हवे जायति जातवेदो।
नीचकुलीनो पि मुनि धितिमा
आजानीयो होते हिरीनिसेधो॥" [3] इति।

---

[1]उदान-५। ६

[2]विनयपिटक, महावग्ग-१। ३। ४(१)

[3]संयुत्तनि, ब्राह्मणसुंयुत्त, अरहंतवग्ग- ७। १। ९। ९

श्लोकस्यास्य भावार्थस्तावदेवं जातिं मा पृच्छ, आचरणानुसन्धानं कुरु। कारणं काष्ठो भवति चेदेव अग्निरुत्पद्यते। तथैव नीचकुलजो जनोऽपि धीतिमान्, ह्रीनिषेधः, आजानेयमुनिश्चापि भवतीति।

परन्तु भगवाता बुद्धेन एव विषयेऽस्मिन् केचन नियमा उक्ताः। नियमेषूक्तं केषां तावत् निर्वाणेऽधिकारो नास्तीति। तद्यथा अङ्गहीनः, क्षयादिमहाव्याधिग्रस्तः, तस्करः, दस्युः, राजभृत्यः, राजसैन्याः, ऋणी, दासः, हननकारीत्येतादृशानां जनानां न तावन्निर्वाणे अधिकार[4] इति।

स्त्रीणामपि मोक्षे अधिकारोऽस्तीति स्वयमेव भगवता कृष्णेन गदितं गीतायां यथा-

"मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥" [5] इति।

यद्यप्येवं बौद्धधर्मे पूर्वं स्त्रीणां निर्वाणलाभेऽधिकारो नासीत् परन्तु स्वयं बुद्धैरेव परं स्त्रीणामपि निर्वाणेऽधिकारीत्वं स्वीकृतमित्येतादृशविषयाः वियनयपिटकादिग्रन्थेष्वालोचिताः[6]।

पाश्चात्त्यविदुषां मतानि

निर्वाणः केवलमभावमात्रमेव नान्यत्किमपीति यूरोपीय-विद्वान् 'वर्नूफ' इत्यस्य कालतः पुनः पुन एतदेव मतं प्रकटितम्। सन्दर्भेऽस्मिन् 'पूसे' इत्यनेन विदुषा गदितं यन्निर्वाणो न भावात्मकं न चाभावात्मकमिति। वस्तुतो निर्वाणः अनिर्वचनीयोऽस्तीति।

'रीजडेविड्स' इत्यस्याभिप्रायानुसारं बुद्धस्य आदर्श आध्यात्मिकमासीत्। तस्मात् निर्वाणस्यार्थोऽस्मिन् लोके प्रज्ञया तथा सम्यक् शान्त्या मोक्षोपलब्धिरासीत्। परन्तु तस्यानुयायिनस्तस्य तद्विचारान् अबुद्ध्वा अमृतानन्तादिव्याख्याः कृतवन्त इति।

'सेनार्त' इत्यस्यानुसारं निर्वाणशब्दस्यार्थो भारतवर्षे सदैव परमं क्षेमं तथा मोक्ष एवावबुध्यते, यश्च अभावसंज्ञातो दूरवर्ती वर्तते। एतन्मते बौद्धधर्मस्योद्गमस्थानं योगः स्वीकृतमस्ति, यतो हि योगी सततं मोक्षार्थं प्रयत्नवान् भवतीति।

प्रसङ्गेऽस्मिन् 'वर्थ' इत्यास्य मतं तावद् ये निर्वाणमभावमात्रं नाङ्गीकुर्वन्ति तैस्तद्धर्मस्य संज्ञा विवेचनीया। बौद्धानुसारं निर्वाण इत्यस्य लक्षणरूपेण शाश्वततत्त्वमिति वर्तते। परन्त्वत्रायं प्रश्नोऽपि समुदेति, किं शाश्वतधर्मो निर्वाणो नास्ति? यच्च पालिभाषायाम् 'अमता'-धातुः इत्युदीरितोऽस्ति। वस्तुतोऽध्ययनेन कति पयवचनैः सुस्पष्टमस्ति यद् बुद्धस्य विचारे निर्वाणः परमार्थ इति।

केषाञ्चिद् विदुषां मते बौद्धधर्मस्य स्वरूपद्वयमस्ति। तद्वयं तावदुपासकानां धर्म इत्येकमपरञ्च भिक्षूनां धर्म इति। अध एतौ संक्षेपेन उपस्थाप्येते।

उपासकानां धर्मः

स्वर्गप्राप्त्यर्थमुपासकानामुपासना परन्तु भिक्षवस्तु निर्वाणमार्गस्य 'पथिका' इति। उपासकाः न केवलं स्तूप-चैत्यादीनामेव उपासनां कुर्वन्ति अपि तु बौद्धतीर्थयात्रां, पञ्चशीलस्य समादानं, पापविरतिम्, उपवासव्रतादिकं, दानं, धर्मश्रवणं, शीलरक्षणं, दानादिद्वारा पुण्यार्जनमित्यादिकमपि सम्पादयतीत्येवमादिभिः ते अभ्युदयं लभन्ते। यद्यप्येतत् सत्यमस्ति यत् सर्वे बौद्धाः सर्वदैव निर्वाणं प्रति आशान्विताः परन्तु निर्वाणमार्गे भिक्षूनामेव साक्षात् प्रवेशाधिकारो न तु उपासकानाम्। तथाप्युपासकानां परम्परया निर्वाणमार्गे प्रवेशाधिकारस्तु अस्त्येव। कारणमभिधर्मकोशानुसारम्[7] उपासकः 'अर्हन्' इति भवितुं शक्नोति। यस्मिन् क्षणे स 'अर्हन्' इति भवति तदैव स भिक्षुर्भवति तदानीं सङ्घे प्रविशतीत्येवं क्रमेण निर्वाणमार्गेऽपि प्रवेशाधिकार इति। परन्तु केषाञ्चिद् विदुषां मतानुसारमनागामिफलं प्राप्तुं शक्नोत्युपासको न तु कस्यामप्यवस्थायामर्हत्वं लभते। केवलं भिक्षुरेव 'अर्हन्' इति भवितुं शक्नोति, एवं भिक्षवे एव निर्वाणमार्गोऽस्ति।

भिक्षूनां धर्मः

भगवता बुद्धेन भिक्षूनां कृते सप्तत्रिंशद्धर्मा उपदिष्टाः। ते यथा- स्मृतिप्रस्थानचतुष्टयं, सम्यक्प्रधानचतुष्टयम्, ऋद्धिपादचतुष्टयम्, इन्द्रियपञ्चकं, बलपञ्चकं, सप्त बोध्यङ्गानि, अष्टौ अष्टाङ्गिकमार्गाश्चेत्येवं सप्तत्रिंशद्धर्माः। बुद्धेन उक्तं तावदेते धर्माः भिक्षुभिः समग्ररूपेण संमोदमानपूर्वकमविवदमानपूर्वकञ्च शिक्षनीया इति। भिक्षूनां कृते एते सप्तत्रिंशद्धर्माः बुद्धेन उक्तमासीदित्यत्र मानं तावद्भावविवेकस्य 'करतलरत्ने' सूत्रमेकं कृतं यथा- "सप्तत्रिंशद्बोधिपाक्षिकधर्माणां यथा बुद्धोपदिष्टं यथावत् संदर्शनं धर्म इत्युच्यते।" [8] इति।

स्मृतिप्रस्थानचतुष्टयं तावत्- १.काये कायानुस्पर्शिविहारः, २.वेदनासमूहे वेदनानुस्पर्शिविहारः, ३.चित्ते चित्तानुस्पर्शिविहारः, ४.धर्मे धर्मानुस्पर्शिविहार इति।

---

[4] विनयपिटक, महावग्ग- १। ३। ४, १। ४। ५

[5] श्रीमद्भगवद्गीता- ९। ३२

[6] विनयपिटक, चुल्लवग्ग- १०। १। १, १०। १। ३; अङ्गुत्तरणि- ८। ५१। १-२

[7] अभिधर्मकोशः- ४। ४९

[8] भावविवेकस्य 'करतलरत्ने'।

सम्यक्प्रधानचतुष्टयं तावत्- १.अनुत्पन्नाकुशलधर्मसमूहस्यानुत्पादनप्रचेष्टा, २.उत्पन्नाकुशलधर्मसमूहस्य प्रहानप्रचेष्टा, ३.अनुत्पन्नकुशलधर्मसमूहस्य समुत्पादनप्रचेष्टा, ४.उत्पन्नकुशलधर्मसमूहस्य संरक्षणसंवृद्धिप्रचेष्टा इति।

अत्र स्मर्तव्यं यत् केषाञ्चित् मते स्मृतिप्रस्थानचतुष्टयस्य सम्यक्प्रधानचतुष्टयस्य च अष्टाङ्गिकमार्गे एवान्तर्भाव इति।

ऋद्धिपादचतुष्टयं तावत्- १.छन्दसमाधिप्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादः, २.वीर्यसमाधिप्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादः, ३.चित्तसमाधिप्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादः, ४.विमर्शसमाधिप्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपाद इति

पञ्च इन्द्रियानि- १.श्रद्धा, २.वीर्यं, ३.स्मृतिः, ४.समाधिः, ५.प्रज्ञा इत्येतानि।

बलपञ्चकं- १.श्रद्धाबलं, २.वीर्यबलं, ३.स्मृतिबलं, ४.समाधिबलं, ५.प्रज्ञाबलमिति।

सप्त बोध्यङ्गानि- १.स्मृतिसम्बोध्यङ्गं, २.धर्मविचयसम्बोध्यङ्गं, ३.वीर्यसम्बोध्यङ्गं, ४.प्रीतिसम्बोध्यङ्गं, ५.प्रश्रब्धिसम्बोध्यङ्गं, ६.समाधिसम्बोध्यङ्गम्, ७.उपेक्षासम्बोध्यङ्गमिति।

अष्टौ अष्टाङ्गिकमार्गास्तावत्- १.सम्यग्वचनं, २.सम्यक्कायकर्म, ३.सम्यगाजीवः, ४.सम्यग्दृष्टिः, ५.सम्यक्संकल्पः, ६.सम्यक्प्रचेष्टा, ७.सम्यक्स्मृतिः,८.सम्यक्समाधिः इत्येवं भिक्षूनां धर्माः। वक्तुं शक्यते यत् महाभारतेऽपि अष्टाङ्गिकमार्गस्योल्लेखो दृश्यते इति। तत्र शौनकेन उपदिष्टो यद्विशुद्धचित्तः सन् अष्टाङ्गिकमार्गसमाचरणे सति देवयानपथा गतिर्भवतीति[9]। बौद्धानामेतदष्टाङ्गिकमार्गाचरणं त्रिशरणमन्त्रग्रहणपूर्वकमेव भवति। मन्त्रत्रयं तावत्- 'बुद्धं शरणं गच्छामि', 'धम्मं शरणं गच्छामि', 'सङ्घं शरणं गच्छामि' इति।

निर्वाणस्वरूपम्

आर्यमार्गस्य चर्यैव निर्वाणस्य चर्यास्ति। सङ्घभद्रानुसारं निर्वाणस्य विचारविमर्शे विचिकित्सोत्पादः कदापि न कर्तव्यः। वस्तुतो निर्वाणलाभाय एव श्रमणाः संसारं परित्यजन्ति सङ्घे च प्रविशन्ति। निर्वाणः स्वर्गस्य विपर्यय इवास्तीत्येवं केचन कथयन्ति। परन्तु जीवस्य यच्च दीर्घकालिकं संसरणमस्ति तत्र स्वर्गमेकं स्थानं भवति, निर्वाणस्तु संसारस्यान्त इत्युच्यते। स्वर्गः पुण्यस्य विपाकमात्रमस्ति। परन्तु निर्वाणः पापपूण्ययोर्दूरे वर्तते। निर्वाणस्य एकमात्रं लक्ष्यमस्ति क्लेशरागयोर्विनाशः। निर्वाणस्य प्राप्तिः प्रतिजनैः स्वयमेव करणीया। तर्हि कस्तावत् निर्वाण इत्यस्मिन् प्रश्ने कथनमिदं निःसन्दिग्धं यत्- अयं हि परमः क्षेमः, दुःखस्य संसारस्य चान्तोऽस्ति, जन्मजरामरणोपरि परमो विजय इति।

विदुषामत्र विचारवैभिन्न्यमस्ति। केचन निर्वाणमभावमात्रम्, अन्येऽमृतमिति स्वीकुर्वन्ति। केषाञ्चिन्मते निर्वाणस्यानुसन्धानमनावश्यकमस्ति। अन्ये तु इमममृतपदं वदन्ति तथा च सर्वरागदुःखपुनर्जन्मादीनां च निरोधमात्रमिति।

बुद्धमतानुसारं निर्वाणो नाम दुःखाभावः, निरुपाधिकसुखम्, अमृतस्वरूपः, अपुनर्भवश्चेति। एतस्य भिन्नं वर्णनमपि लभ्यते। 'पटिसम्भिदामग्ग' इत्यत्रापि निर्वाणस्वरूप उक्तः। तत्रोक्तस्य भावार्थस्तावदेवं यत् सम्यक्त्वनियामकेऽवक्रमणपूर्वकमेव निर्वाणलाभो भवति। पुन आनुलोमिकक्षान्तिसमन्वागतपूर्वकमेव सम्यक्त्वनियामकेऽवक्रमणं सम्भवतीति। पञ्चस्कन्धके अनित्यं , दुःखं, रोग इत्यदीनामनित्यत्वदर्शनपूर्वकमेव आनुलोमिकक्षान्तिलाभो नान्यथा। पञ्चस्कन्धकस्य निरोधे सति निर्वाणः परन्तु तस्य विविधरूपत्वात् निर्वाणस्वरूपमपि भिन्नं भिन्नं भवति। पञ्चस्कन्धकस्यानित्यत्वदर्शनपूर्वकं तस्य निरोधे सति निर्वाणस्य नित्यत्वं ज्ञायते। यथा पञ्चस्कन्धके दुःखस्यानित्यत्वं तस्य निरोधे सति सुखस्वरूपो निर्वाणो नित्यो भवतीति। इत्येवं पञ्चस्कन्धकान्तर्गतानां केषाञ्चिदनित्यत्वं तेषाञ्च निरोधपूर्वकं नित्यनिर्वाणस्वरूपमधस्तालिकामाध्यमेन प्रदर्श्यते।

पञ्चस्कन्धकेऽनित्यत्वम्	निर्वाणस्वरूपम्
रोगः	आरोग्यम्
अघः	अनघः
चलः	अचलः
अध्रुवम्	ध्रुवम्
शून्यम्	परमशून्यम्
अनात्मा	परमार्थः
असारः	सारः
मरणधर्मा	मृतम्

क्षयात्मक एव निर्वाणस्य मुख्यतम आकार इति। निर्वाणस्याप्रादुर्भावत्वमस्य स्वयं प्रकाशत्वात्। वस्तुतो निरोध एव निर्वाणोऽस्ति। कथमिति चेत् तृष्णाक्षयदुःखानां निरोधे सति निर्वाणो भवतीत्येतस्मात्। अयं हि निरोधो विसंयोगो मन्यते। 'स्थविरा सुमेधा' इत्यनेनोक्तं 'कामसुजरा', 'सर्वत्रसर्वजातिसमूहमरणव्याधिगृहीत' इति। परन्तु निर्वाणोऽजर इति। यथोक्तं 'थेरीगाथा'

[9] महाभारते-३। २। ८१-२

इत्यत्र-

इदमजरमिदममरं इदमजरामरणपदमसोकम्।
असपत्तमसंबाधम् अखलितमभयं निरुपतापम्॥ इति।

निर्वाणस्य भेदाः

निर्वाणस्य भेदद्वयमिति भगवता बुद्धेन स्वयमेव उपदिष्टम्। भेदद्वयं तावत्- सोपधिशेषनिर्वाण इत्यादिममपरमन्तिमञ्च अनुपधिशेष इति।

१.सोपधिशेषनिर्वाणः- पञ्चस्कन्धस्य विद्यमानपूर्वकं सर्वविधतृष्णायाः निवृत्त्यनन्तरं स्थितभावेन अवतिष्ठति चेत्स सोपधिशेषनिर्वाण इति। एतस्य पुनो नामान्तराणि सन्ति। तानि तावत्- दृष्टधार्मिकनिर्वाणः, क्लेशनिर्वाणः, संयोजनक्षयान्तनिर्वाण इत्यादीनि।

अत्र दृष्टन्तत्वेन वक्तुं शक्यते तावद् गौतमबुद्धस्य यदा सकलतृष्णानिवृत्तिपूर्वकं सम्बोधौ उद्भासो जातस्तदा स निर्वाणस्तस्य सोपधिशेषनिर्वाण आसीदिति।

२.अनुपधिशेषनिर्वाणः- सोपधिशेषनिर्वाणानन्तरं यदा पञ्चस्कन्धस्य निवृत्तिर्भवति तदानुपधिशेषनिर्वाण उच्यते। एतस्यापि नामान्तराणि सन्ति। तानि यथा- निरुपादिशेषनिर्वाणः, साम्परायिकनिर्वाणः, स्कन्धनिर्वाणः, जातिक्षयान्तनिर्वाण इति।

अत्र दृष्टान्तस्तावत्- कुशीनगरे यदा भागवान् बुद्धः स्वपूर्वसूचनानुसारेण जगत्संसारत्यागपूर्वकं महापरिनिर्वाणलाभेन नामरूपादीनामपि सक्रियतया निरवसानं कृतवान् आसीत्। स भवति अनुपधिशेषनिर्वाण इति।

उपसंहारः

सर्वेक्षणेन प्रतीयते यन्निर्वाणवादोऽपि योगादेव गृहीतोऽस्तीति। एतत्तु सत्यं यत् कामनाः परस्परं भिन्ना भिन्ना एव जायन्ते। केचित् स्वर्गे अप्सरसो लाभाय, अन्ये अलौकिकसिद्धये, परन्तु यथार्थदर्शी तु अमृतस्वरूपलाभाय एव प्रयतते।

सर्वास्तिवादे वैभाषिकनये च आकाशनिर्वाणौ धर्मावास्ताम्। सौत्रान्तिकैर्निर्वाणस्य धर्मत्वं नाङ्गीकृतम्। एवमेव माध्यमिकैरपि धर्मो नाभिमन्यते। कारणं हि तेषां नये निर्वाणविषये उक्तमस्ति यत्- 'अनपेक्षः स्वभावः' इति। वैभाषिकमते सौत्रान्तिकमते च उभयत्रापि कल्पितं तावन्निर्वाणात् पूर्वं किमपि वस्तु सद्रूपेणासीत् यत् पश्चान्निरुद्धं भवति। अतो निर्वाणः केवलं शून्यमेव नास्ति, अपि तु संस्कृतमपि वर्तते इति।

माध्यमिकानां मते हेतुप्रत्ययादीनामाश्रयमादाय जन्ममरणादिव्यवस्था कृता वर्तते। यदा तत्र हेतुप्रत्ययादीनामुपेक्षा जायते तदा निर्वाणो व्यवस्थाप्यते। अर्थात् माध्यमिकानामनुसारं निर्वाणसंसारयोर्नास्ति भेद इति। केवलं हीनयाने एव निर्वाणस्याचैतन्यत्वं न स्वीकृतम्। एवं सर्वैरपि स्वस्वानुभवानुसारं निर्वाणं निरूपितवन्तः। परन्तु 'अन्धाभिजने हस्तिप्रवेशः' इतिवद्येनाचार्यैःयदंशोऽनुभूतस्तेन तथा निर्वाणः प्रपञ्चितः। अत एव निर्वाणोऽयमनिर्वचनीयस्वरूप इति।

ग्रन्थसूची

१. श्रीमन्माधवाचार्यः, २००६, सर्वदर्शनसंग्रहः, शर्मा उमाशङ्कर(भाष्यकारः), वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन।
२. सिन्हा हरेन्द्र प्रसाद, १९९३, भारतीय दर्शन की रूपरेखा, दिल्ली, मोतीलाल बनारसीदास।
३. विद्यारण्य स्वामी, १९९९, बौद्ध दर्शन ओ धर्म, कलकाता, पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तकपर्षत्।
४. डा. राधाकृष्णन, २०१२, भारतीय दर्शन-१, गोभिल नन्दकिशोर(हिन्दी अनुवादक), दिल्ली-६, राजपाल।
५. शेरबात्स्की एफ. टी., २०२५(सं.), बौद्ध-न्याय, राय रामकुमार(हिन्दी अनुवादक), वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन।